

Borbándi Gyula

Pótolhatatlan nyugati magyar intézmény

Elnézés kérésével kell kezdenem azért, mert a száz évvel ezelőtt született Cs. Szabó Lászlóra emlékezve és ehhez címet keresve a halálakor írott nekrológomból vett elnevezéshez folyamodom. Búcsúzómat azzal fejeztem be, hogy „a nyugati magyar irodalom legfontosabb tekintélye volt, irodalmunk e szegletében majd olyan szerepet játszva, mint a harmincas évek magyar irodalmában Babits Mihály. Halálával nemcsak egy nagy alkotóval lettünk szegényebbek, de legalábbis itt nyugaton egy pótolhatatlan intézménnyel”. 1984 szeptembere óta több mint húsz év telt el, és azóta is érezzük ennek a nyugati magyar intézménynek a hiányát. Még ha szerénytelenségnek hat is, a szerkesztőség szíves engedelmevel a születés évfordulója alkalmából arra emlékeznék vissza, hogy én hogyan szembesültem ezzel az intézménnyel több mint harminc éven át.

Arra már pontosan nem emlékezem, és utánaézni sem tudnék ebben a pillanatban, hogy mikor kerültünk személyes kapcsolatba. Arra azonban igen, hogy nevével mikor találkoztam először. A harmincas évek második felében, felsős középiskolás koromban a magyar, közelebbről a népinek nevezett irodalommal ismerkedvén, gyakran láttam nevét a *Nyugat*, utóda, a *Magyar Csillag* és a *Válasz* hasábjain. Az utóbbinak rövid ideig szerkesztőbizottsági tagja volt. Arról is értesültem, hogy ő szerkeszti a Magyar Rádió irodalmi műsorait, és 1936-ban az akkor nagy becsben tartott Baumgarten-díjjal tüntették ki. Könyvei közül is kezembe került a *Doveri átkelés*, a *Fegyveres Európa*, és ha jól emlékszem, a *Haza és nagyvilág*. Biztosan az én hibámból, de abban az időben soha sehol nem láttam. Talán azért sem, mert akkoriban főleg a népi írók fellépési helyeire jártam, és azokon (legalábbis tudomásom szerint) nem szerepelt, jóllehet rokonszenvezni látszott közülük többekkel. Így hát Csével – ahogyan baráti körömben is nevezni kezdtük már – személyesen Magyarországon nem találkoztam.

Az első kapcsolatra, ha nem volt is személyes, 1950 nyarán Svájcban került sor. Akkoriban már több mint egy éve emigrációban éltem, és Schwyzben egy ugyanott lakó volt keresztény-demokrata képviselővel, Villányi Miklóssal és a fribourgi egyetemen előadó Feketekúty Lászlóval megalakítottuk a Magyar Menekült Pedagógusok és Közoktatásügyi Alkalmazottak Szövetségét. Én abban a minőségemben, hogy emigrálásom előtt a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban dolgoztam. Szakszervezetünket barátunk, Varga László volt néppárti képviselő felvette az Emigráns Magyar Keresztény Szakszervezetbe, amely tagja volt az európai keresztény szakszervezeti mozgalomnak. Villányival együtt lapot is kiadtunk, amelyben a többi között csatlakozásra szólítottuk fel a menekült pedagógusokat. Kellemesen érintett, hogy a jelentkezők között volt Cs. Szabó László is, aki akkori lakóhelyéről, Firenzéből írt, és mint a Képzőművészeti Főiskola volt tanára jelentkezett. Mondanom sem kell, nagyon megörültünk, de a szakszervezet, mivel szétszóródtunk, hamarosan megszűnt. Ő egyébként röviddel utána elhagyta Firenzét, és a BBC állásajánlatát elfogadva Londonba költözött.

A Cs. Szabóval való kapcsolatnak örültem, de a személyes találkozásra még várni kellett. Az igazat megvallva, abban – a negyvenötös demokrata fordulattal rokonszenvező – emigráns társaságban, amelyből folyóiratunk, a *Látóhatár* elindult, Cs. Szabó politikai tájékozódása nem volt rokonszenves. Ő ugyanis rendszeres cikkírója volt a *Hungária* című müncheni lapnak, amelynek politikai irányvonala a mi fogalmaink szerint erősen jobboldali volt, olyan szerzőkkel, akik a háború alatti évek kormánysajtójában jeleskedtek. Ottani szereplését nekem később azzal indokolta, hogy a lap sok helyre eljutott, sokan olvasták, és egyébként is a maga politikai függetlenségét végig fenntartotta.

Személyes kapcsolatom vele vitával kezdődött. A *Hungária* egy 1952. augusztusi számában hamis legendák ellen emelt szót, megemlítve az 1945-ös „vértelen forradalom” legendáját is. Egy félmondatában azt írta, hogy a magyarság elfogadta „a háromnapos demokráciát a könyökig véres moszkovitáktól”. Ez ellenvéleményre ingerelt. A *Látóhatár*ban részletesen kifejtettem, miért téves ez a megállapítás. Lényegében arról volt szó, írtam, hogy az országnak nem volt más választása, a régi rendszer fenntartásának nem volt lehetősége, nem is volt kívánatos. Függetlenül attól, hogy kik adtak módot a változásra, a magyar nép megérett a demokráciára, joga volt élni a kínálkozó lehetőséggel, és akármilyen volt, akármilyen rövid ideig tartott is, olyan közszabadságokat biztosított, például a demokratikus erők győzelmével járó választásokat, amikről lemondani vétek lett volna, még ha a „könyökig véres moszkoviták” is részt vettek benne. Az eredmény éppen őket sújtotta a legjobban. Cs. Szabó finoman, emelkedett hangon és tényszerűen válaszolt, kifogásolva főleg azt, hogy egy „kiszakított félmondat” szálltam vitába. Megismételte tételét, hogy „a magyar demokrácia halvaszületett volt, amikor idegen megszállók parancskiadásaként fogadták el”, hozzátéve, hogy „az író s a világi moralista ösztöne néha jobban eltalálja az igazságot, mint akár a dialektikus politikai gondolkodó, akár a türelmetlen hitvalló.”

A vita nem folytatódott. Cs. Szabó továbbra is barátságával tüntetett ki. Amikor folyóiratunk szerkesztőségében belső ellentétek támadtak, majd két részre szakadt, fájlalta, és mindkét utódlapban közreműködést vállalt. Amikor ez nem ment, és a helyzet az egyik vagy a másik támogatását írta elő, az *Új Látóhatár* mellé állt, és élete végéig a folyóirat legtöbbet publikáló szerzői közé tartozott. Hogy személyesen mikor találkoztunk először egymással, máig sem tudom, nem találok adatot arra, hogy először mikor és hol jöttünk össze.

Legkésőbbben mindenesetre 1953 nyarán, amikor Nagy-Britanniában jártam, és Londonban a legtöbb időt vele és Szabó Zoltánnal töltöttem. Megismerhettem Cs. Szabó második feleségét, Bözsit (Ihrig Erzsébetet), akinek a hangjára még emlékeztem abból az időből, amikor Gecső Sándornéként a budapesti rádió kedvelt bemondónője volt. Azután Szabó Zoltán feleségét, Károlyi Juditot (Károlyi Mihály lányát), akivel angolul kellett beszélni, mert magyarul nem tudott. A két Szabó, és főleg a feleségek felvilágosításainak és javaslatainak köszönhettem, hogy tanácsaikat megfogadva Angliában, Skóciában, Észak-Írországban és Walesben mindent láthattam, amit röpke két hét alatt látni lehetett.

Az elkövetkező években a korábbinál jóval többször jöttem össze Cs. Szabó Lászlóval. Nagyrészt olyankor, amikor rádiós kiküldetésben vagy *Új Látóhatár*-ügyben, máskor magánutazáson Londonban jártam. Sohasem mulasztottam el telefonon felhívni, amíg dolgozott, munkahelyén, a BBC-ben. Olykor annak kantinjában, máskor közeli vendéglőben ebédeltünk. Ha több időm volt, ő hívott meg vacsorára a Gloucester Mews 48-ba, a hajdani londoni lóistállókból vagy kocsiszínekből kialakított lakások egyikébe, amely kétszintes volt, a földszinten gazdag könyvtárával, a felső szinten kis lakószobákkal, konyhával és mellékhelyiségekkel. Bözsi főzött, 1968 tavaszán bekövetkezett haláláig.

Cs. Szabót gyakran láthattam Münchenben is. Amikor ideje engedte, különösen felesége halála után, németországi, svájci, franciaországi és olaszországi útjait olykor úgy tervezte meg, hogy egy-két, olykor több napot Münchenben is tölthessen, hogy ismerőseivel találkozzék. Folyóiratunkat sohase hagyta ki. Kezdetben Vámos Imrét, aztán engem és Molnár Józsefet mindig felhívott, hogy találkozzót beszéljünk meg. Olykor valamelyikünk lakásán, máskor egy müncheni kávéházban jöttünk össze. Egy alkalommal azt mondotta nekem, hogy szeretne a szerkesztőség tagjaival együtt találkozni. Mi sem volt könnyebb, megbeszéltünk egy délutáni időpontot, amelyről tudtam, hogy mind az öten ráérünk. Nálam találkoztunk, egy csésze kávé és sütemény mellett. Mindnyájan kíváncsiak voltunk, mit akar, és mi kerekedik ki belőle. Ott is volt mindenki a megbeszélte időben. Ő minden teketória nélkül kivett a zsebéből egy kéziratot és elkezdte olvasni. Hosszú vers volt. Mi csendben hallgattuk. Amikor vége lett, Csé feltette a kérdést: tetszett? Mi a véleményetek? Mindnyájan hallgattunk, és egyöntetűen Horváth Bélára, mint közülünk legidősebbre és költészetben legilletékesebbre néztünk. Ő is érezte, hogy neki kell elsőnek megszólalnia. El is kezdte, mi meg bámultuk és csodáltuk, hogy a verssel kapcsolatban mi minden jutott az eszébe. Dicsérte, dicsérte, de nem derült ki, hogy voltaképpen miért is. Utána már csak Vámos szólalt meg, röviden kijelentve, hogy ide a kézirattal, a következő számban kinyomtatjuk. Utána mindenki másról kezdett beszélni. El is telt szépen az idő. Csé elégedettnak látszott. A vers megjelent, de különösebb feltűnést nem keltett! Kétely, miért volt a nagy ceremónia, amellyel a kéziratot átadta.

Münchennt úgy ismerte, mint egyikünk se. Sok nevezetességére és értékére ő hívta fel figyelmünket. Jártam vele a hajdani királyi palotában. Minden szegletét ismerte, ő kalauzolt engem, a münchenit. Egy alkalommal azt mondta, menjünk el a Sendlinger strassen lévő Asam templomba. Jártam már ott, de elámultam, hogy ő miket vett észre és mi mindennek tudta a történetét. Ellátogattunk a Münchentől délre fekvő Linderhofba, a II. Lajos bajor király által építtetett kastélyba és parkjába. Ő magyarázta nekem érdekességeit. Megnéztük Nymphenburgot és a schleissheimi kastélyt is. Minden ismert és tudott. Valaki, akinek ezt elmeséltem, azt mondta, ne csodálkozzam, hiszen művészettörténész is. Igen ám, de hogy valaki ennyi mindenről tudjon, legyen az Londonban, Rómában, Párizsban, Madridban és még Münchenben is, az nekem már valóságos csoda. (A Rómában élt és azt eléggé ismerő Zalán Magdától tudom, hogy Csé milyem ámulatra méltó szakértelemmel járt az Örök Városban.)

Lakása valóságos kis múzeum volt, értékesnél értékesebb festményekkel, művészi lenyomatokkal. Könyvtára hírét sokan ismerték, nemcsak a számbéli adatokat, de annak az értékét is tekintve, amit külföldi tartózkodása három és fél évtizede alatt összegyűjtött. Ez a könyvtár a második volt életében, hiszen az elsőt Budapesten kellett hagynia, amikor 1948-ban úgy döntött, hogy olaszországi útjáról nem tér vissza hazájába, hanem külföldön marad. Ma sem tudni, hogy darabjai hová kerültek, és ha még megvannak, kinek a tulajdonában vannak. A londoni lakásban őrzött mintegy tizenkétezer kötetet kitevő könyvgyűjtemény az író szándékának megfelelően halála után a sárospataki református kollégiumba került, és az érdeklődők rendelkezésére áll. A könyvek egyharmada magyar, a kétharmad angol, német, francia, olasz, spanyol, holland, latin és görög nyelvű. A magyar anyag egy hányada nyugati magyar emigráns szerzőtől való. Ismeretes, hogy nyugati magyar szerzők előszeretettel küldték műveiket Cs. Szabó Lászlónak. Sokan abban a reményben, hogy ír róluk. Ő viszont nem írt recenziókat, főleg nem élő írók műveiről, legkevésbé nyugati magyar szerzőktől. Tőlem az *Új Látóhatár* némely munkatársai, költők és szépírók, olykor azt kérték, járjak közben Csénél, hogy könyvbírálatot írjon kritikát. Ezt mindig elhárítottam azzal, hogy nem szívesen írok könyvbírálatot, tehát reménytelen dolog arra megkérni. Valakitől azt hallottam, azért nem írok kritikát, nehogy

esetleg ítélete később tévesnek bizonyuljon, és úgy járjon, mit Babits, aki nem ismerte fel József Attila tehetségét. Hogy ez így volt-e, nem kutattam, tehát nem tudom, és ezért most csak kissé félve írtam le. Többször gondoltam rá, hogy megkérdezem, igaz-e, de valami mindig visszatartott tőle.

Nem szeretném hosszúra nyújtani ezt az emlékezést, de ha külföldön írott műveiről, azok értékéről és fogadtatásáról nem esett is szó (bizonyára megteszik mások és nálam illetékesebbek), három apróságot még megemlítenék. Elsőnek talán azt a figyelmet és törődést, amelyet fiatal, induló költők és prózaírók iránt tanúsított. Senkit sem utasított el vagy bátortalanított el attól, hogy véleményét vagy tanácsát kérje. Aki eligazításért fordult hozzá, nem zárkózott el, és nem rejtette véka alá véleményét. Éltek is e lehetőséggel sokan. És nem bánták meg, hogy hallgattak rá. Az ifjú irodalmárok, tanári gesztusai okán, egymás között tréfásan „osztályfőnök”-üknek nevezték. Az íróársak iránti érdeklődése és segítőkészsége nyilatkozott meg abban is, hogy mindig szívesen állt szerkesztők és értelmiségi körök irányítói rendelkezésére. Mindenkiel szemben kíméletes volt. Nem dorongolt le senkit, nem keresett kákán csomót, és nem kritizált mindenáron, de abból, amit helyeselt, vagy amivel szemben fenntartásai voltak, mindenki tanulhatott, még ha nem osztotta is teljesen a véleményét.

Gyakorta vett részt és vállalt előadást tanulmányi konferenciákon. Különösen az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemet tüntette ki rokonszenvével és közreműködésével. Tevékeny tagja volt elnökségének, tanulmányi hetein sokszor adott elő és szólalt fel. Ugyancsak támogatta érdeklődésével és részvételével a hollandiai Mikes Kelemen Kört, valamint a londoni Szepsi Csombor Kört. A folyóiratok közül a legtöbbet az *Új Látóhatárban*, az *Irodalmi Újságban* és (protestáns létére) a *Katolikus Szemlében* publikált.

Említést érdemel még, hogy mindenhová, ahová dolgozott, kifogástalan kéziratokat küldött. Igazolhatom, sehol senki külsejünkben olvashatóbb és szebb írásokat nem küldött, mint ő. (Kéziratait gépirónóval tisztáztatta le.) A nyomdai szedők ezért külön tisztelték és becsülték. Sok más íróval ellentétben gondosan ügyelt arra, hogy a kézirat könnyen olvasható és a központozás helyes legyen (1961-ben emlékezetes vitát folytatott Csokits Jánossal, hogy egy Arany János-versben hol van és hol nincs vessző).

Budapesti tartózkodása alatt, hosszabb betegség után 1984. szeptember végén halt meg. Óhajának megfelelően a sárospataki református temetőben nyugszik. Egyháza gyászjelentése szerint „a nyugati magyar emigráció vezéralakja, hazájának mindig hű fia” volt. A nyugati magyarság valóban egyik legjobb íróját és szellemi vezetőjét veszítette el. A hazai magyarok részéről Csoóri Sándor búcsúztatta, azzal, hogy: „a halál némán és nagyvonalúan visszaadta útleveledet, személyi igazolványodat. Mostantól kezdve újra itt vagy közöttünk, velünk, világoddal és elmúlásoddal együtt.” És, tehetném hozzá, velünk, nyugati magyarokkal is, akik mindig a hazához és a nemzethez tartozónak éreztük magunkat, és a jó Isten kegyelme folytán 1989–90-ben fizikailag is egyesülhettünk azokkal, akikkel lélekben és szellemben mindig is egyek voltunk.